

УДК 811.111'42

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-341X-2019-2.07>**Т. М. Буренко**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри германської філології
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка

МОВНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРЯМОГО ВИБАЧЕННЯ В АНГЛОМОВНОМУ ДИСКУРСІ

Вибачення вивчається лінгвістикою, етикою, психологією. Вибачення визнається як невід'ємна ознака комунікації, пов'язана із ціннісно-нормативною системою соціуму, що слугує засобом запобігання порушенню соціальних норм. Як соціокультурне явище воно зазнає розвитку разом із розвитком суспільства.

Мовленнєвій дії вибачення передують негативні емоції, зокрема сором (родовий феномен) і провина (видовий феномен). Емоція провини переживається до моменту вибачення – до появи позитивної емоції поновленого благополуччя, радості від поновлення колишніх добрих стосунків з адресатом. Провина – це довготривале, більш інтенсивне почуття, а сором – тимчасове й менш інтенсивне. На відміну від сорому, провина не залежить від реального чи уявного ставлення оточуючих до проступку, її переживання викликається самозасудженням мовця, супроводжується каяттям і зниженням самооцінки. Провина є різновидом «морального сорому», тісно пов'язаним із совістю – емоційно-оцінним ставленням особи до власних вчинків.

Вибачення є конвенціональним мовленнєвим актом, скерованим позамовними соціокультурними конвенціями. Мовленнєві акти вибачення функціонують у ситуаціях порушення етикетних норм як метакомунікативні засоби регулювання емоційної тональності спілкування. Конвенціональний характер мовленнєвого акту вибачення зумовлює вживання мовленнєвих стереотипів, що мають фіксовані лексико-семантичні властивості та реалізують прагматичну функцію вибачення поза контекстом і ситуацією.

Результати проведеного узагальнення семного складу перформативних дієслів дали змогу констатувати основні значення досліджуваних лексем, роль мовця в перлокутивному акті вибачення, час виникнення провини та її ступінь. Локутивний аспект є реалізацією інтенцій мовця згідно з пропозиційним змістом висловлення. До прямих способів реалізації мовленнєвого акту вибачення належать висловлення з перформативними дієсловами та імперативні речення з лексевою вибачення.

Результати дослідження свідчать про те, що мовленнєві акти вибачення прямо реалізуються мовними засобами, які проявляють мінімальну залежність від комунікативно-прагматичного контексту та є однозначним, конвенціоналізованим показником інтенції вибачення.

Ключові слова: *апологетивна лексема, інтенція, лексема, мовленнєвий акт, перформативне дієслово, сема.*

Постановка проблеми. Актуальність обраної теми зумовлена її функціональною спрямованістю, що узгоджується з пріоритетними тенденціями сучасного мовознавства, орієнтованого на вивчення мовлення як складника людської діяльності.

Метою статті є виявлення та системний опис мовних засобів реалізації прямого вибачення в англomовному дискурсі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна лінгвістика зорієнтована на комплексне системне дослідження мовленнєвої взаємодії, досягнення мети якої значною мірою

залежить від збереження позитивного налаштування мовців. Важливу роль вибачень у збереженні соціально-культурних норм спілкування важко переоцінити.

Проблемі дослідження вибачення в англійській, німецькій, російській та інших мовах присвячені роботи таких вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, як П. Браун, С. Левінсон [15], А. Вежицька [20], Л.З. Давидова [2], С.В. Дорда [3], Т.В. Ларіна [8] та інші.

Прагматичні характеристики вибачення тлумачаться як прояв ввічливості серед інших стратегій гармонізації міжособових відношень

та дотримання етикету [2; 6; 10; 12; 8; 15; 19]. Мовленневоактові характеристики вибачення розглядаються в складі інших типів мовленнєвого акту – бехабітивів, експресивів, директивів [3; 5; 9; 13; 18].

Виклад основного матеріалу. Згідно з висновками Р. Конрада, мовленнєвий акт (далі – МА) реалізується прямо, якщо його буквальний зміст відповідає характеру ситуації [7]. Отже, до МА вибачення, реалізованих прямим способом, ми відносимо висловлення з інтенцією вибачення, у структурі яких є перформативне дієслово та імперативні речення з апологетивною лексею.

Хоча прагматичні групи дієслів неодноразово розглядалися в лінгвістиці, їх класифікація досі не є загальноприйнятною. У нашій роботі виходимо з того, що мовленневоактові (іллокутивні) дієслова описують мовленнєві дії (*to lie, to discuss*), а перформативні дієслова використовуються для виконання мовних дій (*to order, to ask*) [14, с. 15]. Такі дієслова виконують у висловленні важливу прагматичну функцію – є індикаторами іллокутивної сили висловлення [11, с. 33]. Однак таке розрізнення не є вичерпним: серед іллокутивних дієслів можна далі вичленювати перформативні та неперформативні – ті, що вживаються :: не вживаються згідно з формулою 1 особи однини активного стану теперішнього часу, як, наприклад, *to ask :: to abuse* тощо.

З огляду на те, що основною функцією вибачення є відновлення соціального балансу або гармонії між комунікантами [16, с. 280], до групи дієслів, які передають семантику вибачення, ми відносимо слова, спрямовані на елімінацію почуття провини, що існує або з вірогідністю може з'явитися в мовця (вони відповідають окремим різновидам МА вибачення, у тому числі превентивним). Під час аналізу перформативних дієслів (у тому числі *pardon*) Дж. Остін відносить їх до класу бехабітивів [13].

На думку Дж. Серля, у таксономії МА дієслова вибачення *apologize, thank* та інші відносять висловлення до класу експресивів, іллокутивною силою яких є вираження психологічного стану щодо певних умов щирості стосовно подій, які описуються в пропозиційному змісті.

Клас експресивів, виділений Дж. Серлем, збігається з експресивами Дж. Ліча, при цьому Дж. Ліч протиставляє іллокутивні дієслова класу експресивів відповідним немовленневоактовим дієсловам типу *forgive*, які передають психологічний стан [17, с. 218]. Зазначені розбіжності в поглядах на перформативні та мовленневоак-

тові дієслова змушують звернутися до розгляду цих дієслів у семантико-когнітивному ракурсі.

А. Вежбицька подає значення перформативного дієслова *pardon* із семою вибачення у вигляді послідовності семантичних примітивів [20, с. 237–238]:

I assume that this person (X) has done something bad (Y)

I assume that someone who should say what people should think about it has said that people should think that this person has done it

I assume that people think that they should cause something bad to happen to X because of that

I assume that someone who should say what bad thing people should cause to happen to X because of Y has said what thing (Z) he wanted people to cause to happen to X

I assume that if I don't say anything about it people will cause this bad thing (Z) to happen to X

I assume that people know that I can cause things to happen in this country that other people can't

I assume that if I say that I want people not to cause that bad thing (Z) to happen to X people will not cause it to happen

I say: I want people not to cause that bad thing (Z) to happen to X

I say this because I want to cause that bad thing not to happen to X

I assume that by saying this I will cause that bad thing Z not to happen to X

I assume people will understand that I want to cause this bad thing not to happen because I want to do something good, not because I think that X hasn't done Y, or that nothing bad should happen to X because of that.

Лексичне поле вибачення описується так: «X вибачається перед У-ом за Р = X зробив Р, погане для У-а; X жалкує про Р, X бажає, щоб У вибачив його; X проказує словесну формулу, прийняту для цього; X каже це тому, що хоче, щоб У знав, що X жалкує про Р, і тому пробачив би його» [1, с. 210]. Ця послідовність передає універсальне значення вибачення, яке характеризує перформативні дієслова цієї групи.

Основне значення лексем перформативних дієслів, що передають сему вибачення, зафіксоване в сучасних тлумачних словниках [22–27]. Однак семантичне значення мовленневоактових дієслів групи вибачення (*forgive, excuse, pardon* [20]) визначається функціонуванням цих дієслів перформативно або іллокутивно. У першому випадку це значення «надати вибачення, вибачити кого-небудь» на зразок *"I forgive you"*, у другому – прохання про надання вибачення (*"Forgive*

my ignorance= I ask you to forgive my ignorance). В основі цього явища – когнітивна схема ХТОСЬ РОБИТЬ ЩОСЬ, у якій мовець виконує роль актанта або бенефіціанта відповідно, що дає змогу унаочнити прагматичну різницю. У МА вибачення мовець виконує різні ролі залежно від того, який з аспектів мається на увазі: в іллокутивному акті вибачення мовець – актант (я прошу / я вибачаюсь); у перлокутивному акті вибачення мовець може бути актантом у разі вираження емотивного стану жалю з приводу своєї провини або бенефіціантом дії (його буде звільнено від «покарання»).

Проведене нами узагальнення семного складу перформативних дієслів вибачення представлено в таблиці 1.

Наведена таблиця свідчить про те, що основне значення лексеми *apologize (v)* – вираження жалю щодо зробленої в минулому помилки чи скоєної провини. Це дієслово здатне вживатися за формулою 1 особи однини теперішнього часу на позначення прохання про вибачення, тобто воно єдине з-поміж інших дієслів вибачення виконує функції перформативного. Наприклад, Едвард (актант) вибачається за вчинок відомих йому осіб: *“Edward. I apologise for them”* (H. Granville-Barker *“The Voysey Inheritance”*).

Синонімом до перформативного дієслова *apologize* є *regret (v)*, про що свідчить внутрішня форма слова – усвідомлена мовцями обґрунтованість значення слова певної мови значенням його складових морфем або початковим значенням того ж слова, тобто образ чи ідея, що покладені в основу номінації та задають певний спосіб побудови концепту, який міститься в цьому слові [4, с. 46]. На відміну від *apologize*, яке втілює обидва іллокутивні складники МА вибачення (спонукальний та емотивний), *regret* актуалізує лише останній складник.

У слові розрізняють зовнішню форму, тобто зміст, який об'єктивується за допомогою звука,

та внутрішню форму, або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражений зміст [4, с. 47]. Слово «вибачитися» має початкове значення «позбавитися від провини» [4, с. 259], пор. нім. *sich entschuldigen* від *Schuld* – провина. У ситуації жалю компонент Х вважає (відчуває), що Р – погано, відсутність Р – добре: «було б краще, якби Р не було» [4, с. 94].

У тлумаченні А. Вежбицької в англійському слові *regret* відображене уявлення про жаль – каяття: *“X feel regret – X fell as one does when one thinks that what one desires not to have happen has happened”* («Х відчуває те, що відчуває особа, коли думає про те, чого б вона не бажала, щоб здійснилося, [насправді] відбулося») [21, с. 61].

Можна сформулювати загальне розуміння жалю: це певний стан справ, який не існує в реальному світі, проте який МІГ БИ в ньому існувати, здається особі як КРАЩИЙ порівняно з тим, що є [4, с. 97] (виділено в оригіналі – Т. Б.). Як свідчить семантичний аналіз, з кількох значень *regret* – «сумувати за чимось, каятися у чомусь» – значення «каятися» є найближчим до перформативного дієслова *apologize*, де йдеться про контрольовані дії суб'єкта.

Відмінність між каяттям і жалем полягає (окрім того, що каятися можна лише у свідомо здійсненому вчинку) у тому, що слово «каятися» містить етичну оцінку власного вчинку [4, с. 102], а «жаль» – емотивну, де *regret* функціонує у складі мовленнєвого стереотипу з інфінітивом. Порівняймо: *“I say, with perfect sincerity, that I regret it, if I wronged you”* (W. Collins *“The Moonstone”*); *“No better, my lord, I regret to say”* (W. Collins *“The Woman in White”*); *“I regret to hear it, my lady, was all she said”* (W. Collins *“The Haunted Hotel”*).

Концептуальна схема *regret* складається з таких елементів:

Таблиця 1

Семний склад перформативних дієслів вибачення

Лексема	Значення				
	Дія	Роль мовця в перлокутивному акті вибачення	Час виникнення провини	Провина	Ступінь провини
<i>Apologize(v)</i>	to express regret	актант	previous	<i>fault</i>	+
<i>Pardon(v)</i>	to ask to release from punishment	бенефіціант	previous	<i>crime / fault</i>	+++
<i>Forgive(v)</i>	to ask to give up desire to punish	бенефіціант	previous	<i>(minor) offence</i>	++
<i>Excuse(v)</i>	to ask to free from punishment	бенефіціант	previous / future	<i>minor offence / small fault</i>	+

- а) щось не має місця в актуальному світі;
- б) це могло б мати місце;
- в) це добре – відсутність цього погано.

Складник (а) вводить до розгляду ситуацію, яка відсутня в актуальному світі: вона може стосуватися або минулого, або можливого світу, який відрізняється від справжнього. Складник (б) відображає уявлення про альтернативу, котра, як ми намагалися показати, є тією, що конститується для жалю (на відміну від інших внутрішніх станів, пов'язаних із негативною оцінкою існуючого стану речей). Що стосується складника (в), то формула, яка при цьому пропонується, відображає той рівень абстракції, на якому об'єднуються ідеї «Р погано», «не-Р добре» та «не-Р краще, ніж Р» [4, с. 111].

У семантичній структурі слова «каятися» презумпцією є «Х знає, що Р відбулося», «Р контролюється Х-ом», «Х вважає, що Р погано»; асерцією є «Х відчуває, що Р погано», наявність «переживання» [4, с. 572].

Перформативне вживане дієслово *regret* функціонує з додатковим підрядним реченням або герундіальним зворотом, наприклад: *“Good God! Sir”, I said, “how I regret that Mrs. Wenham and myself had not accepted Mrs. Crawley’s invitation to sup with her!”* (W. Thackeray *“Vanity Fair”*); *“I regret not discovering the address – regret it most deeply”, said the little man, with a bow of apology* (W. Collins *“After Dark”*).

Імперативні речення з іллокутивними дієсловами вибачення також є засобами прямої реалізації МА вибачення. Ці речення розрізняються за лексико-семантичними характеристиками апологетичних дієслів. Зокрема, значення лексеми *pardon* (v) – прохання про звільнення від покарання за провину, скоєну в минулому, – є найбільш загальним порівняно з іншими дієсловами. Наприклад, Цезар (бенефіціант) вибачається перед Септілієм за те, що дозволив собі сказати багато зайвого в розмові: *“Caesar [Humbly]. Lucius Septimius, pardon me: why should the slayer of Vercingetorix rebuke the slayer of Pompey?”* (B. Shaw *“Caesar and Cleopatra”*).

Лексема *forgive* (v) означає подальшу відмову від бажання покарати за минулу провину, ступінь якої менший порівняно з дієсловом *pardon*. Наприклад, Флоренс просить вибачення в батька за те, що свого часу залишила його: *“Forgive me, dear Papa!”* (Ch. Dickens *“Dombey and Son”*).

В імперативних реченнях лексема *excuse* (v) має значення «звільнення від покарання за зроблену в минулому або майбутню невелику помилку». Наприклад:

– Бергойн (бенефіціант) вибачається перед містером Андерсеном за те, що порівняв його із цивільною людиною: *“Burgoyne [sympathetically] Now there, Mr. Anderson, you talk like a civilian, if you will excuse my saying so”* (B. Shaw *“The Devil’s Disciple”*);

– Містер Магнус (бенефіціант) вибачається перед містером Піквіком за те, що не зможе сісти в карету до певного моменту: *“Excuse me, Mr. Pickwick. I cannot consent to get up, in this state of uncertainty”* (Ch. Dickens *“The Posthumous Papers of Pickwick Club”*).

Наведені приклади МА – імперативних речень із дієсловами прохання про вибачення – об'єднує спільна прагматична мета та розрізняє перформативне або перлокутивне вживання цих дієслів.

Висновки. Отже, мовленнєві акти вибачення прямо реалізуються мовними засобами, які проявляють мінімальну залежність від комунікативно-прагматичного контексту та є однозначним, конвенціоналізованим показником інтенції вибачення.

Локутивний аспект є реалізацією інтенцій мовця згідно з пропозиційним змістом висловлення. До прямих способів реалізації мовленнєвих актів вибачення належать висловлення з перформативними дієсловами та імперативними реченнями з лексемою вибачення.

Список використаної літератури:

1. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов. *Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект* / отв. ред. Е.А. Земская. Москва : РАН, 1993. С. 158–218.
2. Давыдова Л.З. Понятийная категория этикетности и ее выражение в косвенных речевых актах. *Понятийные категории и их языковая реализация* : межвуз. сборник науч. трудов. Ленинград, 1989. С. 16–21.
3. Дорда С.В. Комунікативно-прагматичні особливості висловлювань, що передають каяття (на матеріалі англійської мови) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови». Київ, 1996. 16 с.
4. Зализняк А.А. Многозначность в языке и способы ее представления. Москва : Языки славянских культур, 2006. 672 с.
5. Карабан В.И. Сложные речевые единицы: прагматика английских асиндетических полипредикативных образований. Киев : Вища школа, 1989. 131 с.
6. Карпова Е.В. Стратегии вежливости в современном английском языке (на материале малоформатных текстов) : автореф.

- дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки». Санкт-Петербург, 2002. 17 с.
7. Конрад Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты / пер. с нем. В.А. Плунгяна. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 16. Москва : Прогресс, 1985. С. 349–384.
 8. Ларина Т.В. Категория вежливости в английской и русской коммуникативных культурах. Москва : Изд-во РУДН, 2003. 315 с.
 9. Нагайчук В.В. Эволюция иллокутивных глаголов в английском языке XVI–XX веков : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04. Киев, 1993. 194 с.
 10. Лисенко М.В. Стратегии извинения как средство гармонизации межличностных отношений. *Studia Linguistica IV*. Санкт-Петербург, 1997. С. 163–165.
 11. Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. Киев : Вища школа, 1986. 116 с.
 12. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. Москва : Русский язык, 1982. 124 с.
 13. Austin J. *How to do things with words*. Oxford : Clarendon, 1962. 166 p.
 14. Ballmer Th., Brennenstuhl W. *Speech act classification*. Berlin : Mouton de Gruyter, 1981. 274 p.
 15. Brown P., Levinson S. *Politeness: Some universals in language use*. London ; New York : CUP, 1987. 345 p.
 16. Edmondson W.J. *On saying you're sorry. Conversational routine*. Haque , Paris : Mouton, 1981. P. 273–288.
 17. Leech G.N. *Principles of Pragmatics*. London ; New York : Longman, 1983. 250 p.
 18. Searle J. *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge ; London ; New York ; Melbourne : Cambridge University Press, 1979. 247 p.
 19. Wierzbicka A. *Cross-cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction*. Berlin : Mouton, 1991. 502 p.
 20. Wierzbicka A. *English Speech Act Verbs: A Semantic Dictionary*. London : Academic Press, 1987. 397 p.
 21. Wierzbicka A. *Semantic primitives. Linguistische Forschungen*. Frankfurt am Main, 1972. Bd. 22. S. 55–90.
- Список лексикографічних джерел:**
22. Dictionary.com Unabridged (v 1.1). URL: <http://dictionary.reference.com>.
 23. American Heritage Dictionary. URL: <http://dictionary.reference.com>.
 24. Online Etymology Dictionary. URL: <http://dictionary.reference.com>.
 25. WordNet® 3.0. URL: <http://dictionary.reference.com>.
 26. Merriam-Webster's Dictionary of Law. URL: <http://dictionary.reference.com>.
 27. Webster's Revised Unabridged Dictionary. URL: <http://dictionary.reference.com>.

Burenko T. The language means of direct apology realization in English discourse

Apology is studied by linguistics, ethics, psychology. Apology is recognized as an essential feature of communication related to the value-normative system of society, which serves as a means of preventing violations of social norms. As a sociocultural phenomenon it is changed with the development of society.

The speech act of apology is preceded by negative emotions, in particular shame (a generic phenomenon) and guilt (a species phenomenon). Emotion of guilt is experienced until the moment of apology – to the appearance of a positive emotion of renewed well-being, the joy of restoring the former good relations with the addressee. Guilt is a long-lasting, more intense feeling; shame – temporary and less intense one. Unlike shame, guilt does not depend on the real or imaginary attitude of others to misconduct; its experience is caused by the self-denunciation of the speaker and accompanied by repentance. The fault is a kind of “moral shame”, which is closely connected with conscience – an emotional person’s attitude towards his own actions.

Apology is a conventional speech act, directed by non-language socio-cultural conventions. Speech acts of apology are found in the situations of etiquette norms violation as meta-communicative means of regulating the emotional tone of communication. The conventional nature of speech acts of apology causes the use of the speech stereotypes that have fixed lexico-semantic properties and realize the pragmatic apologizing function outside the context and situation.

The results of the seme composition generalization of the performative verbs allowed to state the main meanings of the lexemes “apologize”, “pardon”, “forgive”, “excuse”, the role of the speaker in the perlocutionary act of apology, the time of the fault and its degree. The locutionary aspect is the realization of the intentions of the speaker according to the propositional content of the statement. So direct apologies are the statements which include performative verbs and imperative sentences which include apology lexemes. The speech act of apology is directly realized by the linguistic means which exhibit minimal dependence on the communicative-pragmatic context and is an unambiguous, conventionalized indicator of the apology intention.

Key words: *apologetic lexeme, intention, lexeme, speech act, performative verb, seme.*